

OM POLITISK RAMME-HISTORIE I ANLEDNING AF EN ANMELDELSE

AF

ALEX WITTENDORFF

Hvis en ny syntese af f.eks. et stykke Danmarkshistorie bryder med hævdvundne forestillinger, der af nogle fagfæller anses for trosartikler, kan det nok vække anstød. I hvert fald bør det give anledning til diskussion. Nu er som bekendt enhver syntese et valg mellem synsvinkler ud fra helhedsopfattelser af, hvad der er væsentligst og mest befordrende for forståelsen af tidligere tiders mennesker og det, vi er blevet til. Diskussionerne, herunder anmeldelserne, bør derfor især dreje sig om, hvad det er for et helhedssyn, der har styret syntesen, selv om det naturligvis også er en anmelders pligt at se på, hvordan forskningsresultater, især de nye, er indgået, rette faktuelle fejl o.l. Og det er ikke mindst centralt at hæfte sig ved, om en ny fremstilling af Danmarkshistorien bærer præg af fagets internationale udvikling, der som bekendt ikke blot har bragt nye emneområder ind, men også nye synsvinkler på de gamle. Det var at ønske, at historiografisk interesserede fagfæller på et tidspunkt vil tage sådanne problemer op i forbindelse med den nu afsluttede Danmarkshistorie under rigsantikvar Olaf Olsens redaktion.

Desværre har mit eget bind af dette værk, om 1500-tallet, været ude for en anmeldelse i sidste hæfte af *Historisk Tidsskrift*, der ikke yder noget bidrag i de nævnte retninger. Mikael Venge har skrevet på en måde, som, hvis det hele skal have mening for tidsskriftets læsere, nødvendiggør nogle korrektioner. Det er ikke morsomt, og for at bøde herpå lægges hovedvægten i det følgende på nogle overvejelser over noget af det, der burde have været anmeldelsens genstand.

Til illustration af Venges måde at omgå andres meninger på kan det måske være oplysende med et kort tilbageblik.

Den tidligere østtyske tolkning af reformationen var som bekendt, at den sammen med den tyske bondekrig i 1525 udgjorde en »tidlig-borgerlig revolution«, d.v.s. en slags for-form eller indledning til de senere borgerlige revolutioner. Herom skrev jeg i 1985: »Tesen er uholdbar såvel teoretisk som empirisk og har desuden betydet en indsnævring af den østtyske forskning«. Og: »Set på baggrund af den danske udvikling, hvor vi har en reformation så god som nogen, virker tanken indlysende absurd« – og så nogle argumenter for denne afvisning

(Historisk Tidsskrift, 85, s.24f). Jeg har skrevet det samme i et vesttysk tidsskrift i 1982, og jeg har aldrig ytret mig på anden vis om denne sag.

I Venges udlægning, som altså nødvendigvis må bygge på de nævnte udsagn, blev det til, at jeg går ind for den østtyske tese. I en anmeldelse af en bog om et reformationshistorisk emne, som er et speciale i historie, hvor jeg har været vejleder (hvad der fremgår af forordet), hævder Venge, at den i øvrigt udmærkede bog lider af nogle skavanker. Det er imidlertid ikke forfatterens fejl. Han tager »nydeligt indpakket« afstand fra den østtyske forskning, men sikkert af »veneration« for sin lærer er han alligevel blevet »inspireret af ånden fra DDR og visse hjemlige auditorier med simultananlæg« (Historie, 1985, s.442).

Det er den samme form for fortolkningskunst, Venge nu har anvendt i sin anmeldelse af mit bind af Danmarkshistorien. Når jeg gør det til et hovedpunkt, at Frederik I arbejdede støt og målbevidst henimod en luthersk kirkeordning, der i hans regeringstid blev gennemført i Fyns Stift (se f.eks. afsnittet Den langsomme reformation s.166ff.), at de andre reformationsopfattelser og -bevægelser, der faktisk havde været der, led nederlag under Grevens Fejde, og at den reformation, der derefter kom, gennemførtes fra oven af Christian III og hans rådgivere og medhjælpere (f.eks. udtrykt direkte i et konkluderende afsnit s.206) – så bliver dette i Venges udlægning til, at jeg ikke nævner, at Frederik I bevidst satsede på en luthersk kirkeordning, og at min opfattelse af, hvad der skete, er oplagt urealistisk, for »alle vidnesbyrd peger på, at reformationen kom fra oven«.

Når jeg gør meget ud af, at Frederik I kunne udnytte rigsrådets splittelse (f.eks. s.147), at bisperne, der jo var fødte medlemmer af rigsrådet, havde og med de nye udnævnelser navnlig efterhånden fik forskellige holdninger, og at f.eks. Mogens Gøye var lutheraner og Tyge Krabbe gammelkatolik o.s.v., så bliver det hos Venge til det kritikpunkt, at »det hører med i billedet, at regeringen (konge og rigsråd) stod splittet«. Venge påstår også, at jeg skulle mene, at »nutidige forestillinger hindrer forståelsen af« 1500-tallets virkelighedsopfattelse. Hvordan det skal forenes med, at jeg gør så meget ud af at forsøge at begribe den sag, er ikke godt at vide. Hvad jeg mener, og hvad jeg har skrevet, er naturligvis, at vi bør være opmærksomme på, at vi på mange måder opfatter tingene anderledes end tidligere tiders mennesker, og at denne hindring må overvindes, ved at vi medtænker dette, når vi beskæftiger os med tidligere tiders forestillinger.

Venge bebrejder mig, at jeg tolker den københavnske bekendelse fra 1530 »rent teologisk«. Den blev aldrig forelagt på herredagen, og det er faktisk et værk af teologer, de evangeliske prædikanter. Hvis man vil

forstå den, må man tolke den på deres præmisser. Pointen er, at denne bekendelse på væsentlige punkter afviger fra Luthers tanker. Den var udtryk for en bibelhumanistisk reformationsopfattelse, påvirket af mere radikale retninger i Tyskland og forskellig fra idégrundlaget for den reformation, der blev gennemført fra oven efter 1536. I det omfang de evangeliske prædikanter overhovedet har haft indflydelse på tingene, har den bl.a. gået i retning af at demonstrere »eksperternes« uenighed i tiden før 1536 og at styrke de kirkekritiske tendenser i befolkningen. Hvis Venge havde været i stand til at tolke teologisk eller blot havde læst Niels Knud Andersens disputats fra 1954, *Confessio Haffniensis*, havde han forstået dette, og så var vi sluppet for den helt forældede luthersk-ortodokse fortolkning, han giver i sin fremstilling af Danmarkshistorien 1523-1559: »Den danske reformation har følgelig to sider: overgangen fra katolicisme til lutheranisme, d.v.s. den lutherske læres gennembrud fra prædikanternes fremtræden i midten af 1520'erne til lutherdommens endelige sejr med kirkeordinansen 1537, og dernæst den kirkepolitiske nyordning, der drog konsekvensen af prædikanternes virksomhed« (Gyldendals Danmarkshistorie, II, 1980, s.319). Situationen var langt mere broget og mangfoldig. Det hele var ikke én stor luthersk bevægelse, der til sidst sejrede, sådan som den lutherske historieskrivning har fremstillet det siden Arild Huitfeldts dage. De af prædikanterne, der kom ind i varmen efter 1536, tilpassede sig den sejrende lutherdom, som Hans Tausen allerede tidligere havde været påvirket af. Det er nødvendigt for historikere, der vil beskæftige sig med disse emner, at forsøge at tilegne sig i det mindste en smule teologisk viden, for det var en tid, da teologien fyldte meget i tænkningen – eller rettere: da det, vi nu kalder teologi, politik, natur- og samfundsforståelse var vævet sammen til den helhed, jeg har tilladt mig at kalde virkelighedsopfattelse med alle dens mange meninger og synsmåder.

Dette er ikke skrevet med henblik på dem, der har læst min bog, for de vil vide, at der ikke er nogen forbindelse mellem mine synspunkter og dem, Venge tillægger mig. Det er skrevet af hensyn til dem, som ikke har denne forudsætning, og som måske har svært ved at forestille sig, at en sådan grad af uvederhæftighed kan forekomme i videnskabelige tidsskrifter. Og hvis nogen er i tvivl om berettigelsen af dette udsagn, bedes de læse min bog og sammenligne med Venges anmeldelse.

I øvrigt er det noget dristigt af Venge at hævde, at Frederik I og de andre nye magthavere »straks i 1523« bevidst satsede på en luthersk kirkeordning. I den af Venge så højt lovpriste Politikens Danmarkshistorie (bd.5, s.506f.) mener Johan Hvidtfeldt, at »ingen kan sige, om han [Frederik I] i sit hjerte var lutheraner«, og at det var hans politik at

»sikre begge parter ret til at leve og virke, som de ville. Tolerancen blev hans politiske løsen«. Henry Bruun skrev, at »medmindre nyt stof skulle fremkomme, vil Paludan-Müllers ord »kong Frederiks personlige religion kender jeg ikke« sandsynligvis blive forskningens sidste« (Biografisk Leksikon, 2. udg.). Kai Hørby mener, at Frederik I's politik var »tolerance til alle sider«, og at »Frederik I synes, med alle til rådighed værende midler, at have undgået længst muligt den landskirkelige løsning hans søn og efterfølger (efter borgerkrigen) Christian III straks tog initiativ til. Hvorfor den ene forhalede dette, og den anden forhastede sig med det, er et endnu uløst problem i vor reformationshistorie« (Historiske Meddelelser om København, 1986, s.176). Efter min mening (s.138) kan vi konstatere kongens bevidst lutherske sindelag fra 1525/26 ud fra de handlinger, han da foretog sig (noget tilsvarende gjaldt Mogens Gøye), og derefter synes der at være tale om en klar og målrettet politik, der dygtigt spillede på modsætningerne i rigsrådet, og som måtte tage mange hensyn. Det var i Frederik I's interesse at lade det juridiske være flydende og uklart, fordi han i modsætning til Christian III i 1536 ikke havde politisk mulighed for i ét tag at gennemføre den ordening, han ønskede. Derfor har jeg givet vedkommende afsnit overskriften Den langsomme reformation. Man kunne måske have troet, at Venge på baggrund af de ovenfor citerede meninger ville have betragtet det som et fremskridt, at Frederik I nu dog blev tillagt en bevidst luthersk politik i hvert fald fra ca. 1525. Men det kan der naturligvis ikke blive tale om, eftersom han benægter, at jeg overhovedet nævner det.

Så er der det, Venge kalder »et mindre galleri af små fadæser«. Han har ubetinget ret i ét: Pernille Krognos' epitafium befinder sig i Magleby Kirke på Stevns (min billedtekst s.180). Det er nok også rigtigt, at Krogen Slot ikke blev overgivet til Lübeckerne (s.191). I hvert fald fik de ikke lov til at beholde det, selv om det var lovet dem. At greven af Hoya som befalingsmand over de tyske tropper i det østlige Danmark var øverstkommanderende i Helsingør, behøver ikke at betyde, at Lübeck lovformeligt havde fået Krogen overdraget af grev Christoffer og de andre magthavere. Lübeck og de andre vendiske stæder fik derimod Lolland og Falster som pant, og i forsommeren 1534 afstod Lübecks borgmester Jürgen Wullenweber Helsingborg til Jørgen Kock for en pengesum. Jeg tilslutter mig gerne Emilie Andersens tolkninger af alt dette (Malmøkbømanden Ditlev Enbeck og hans regnskabsbog, s.28-32).

Derimod har Venge afgjort ikke ret i, at det skulle være urimeligt at omtale Wien som kejserens hovedstad. Der er naturligvis ikke tale om hovedstad i ordets moderne betydning, hvad ingen kan tro, når der tidligere er gjort rede for det habsburgske riges karakter. Wien var

centret i den habsburgske kejsers »husmagt«. Pointen i det jeg skriver er, at først blev pavens by, Rom, plyndret, og to år senere blev kejserens by, Wien, belejret af de hedenske tyrkere som straf og advarsel til de højeste øvrigheder fra Gud. Sådan blev det opfattet i samtiden. Velkendt er også sultan Sulcimans ord, da han nærmede sig Wien og så den smukke by ligge foran sig: at det var i sandhed en by, der var en kejser værdig. Selv kom han nu som dens sande kejser i al sin magt.

Når Christian III om nedhugningen af bønderne ved Faurskov Banker bagefter erklærede, at »Vi give den at svare for den almægtige Guds strenge ret, som har været årsag dertil; thi Vi vide Os udi den måde aldeles fri«, kan man vel godt sige, at han fralagde sig ansvaret. Truslen var der alligevel, og sjællænderne har nok været ret ligeglade med på hvis ansvar de kunne vente en lignende skæbne. – Om plyndringen af Hemmet præstegård siger kilden, tegnelserne, at den skete »førre end skipper Clement kom ther i landit« (Danske Magazin, 3, VI, s. 114). Jeg tror, at »der i landet« betegner Jylland, og at der altså siges, at begivenheden skete, før Clement kom til Ålborg. Venge mener, at udtrykket betegner Ringkøbing-egnen og drager så den slutning, at skipperen senere selv må have vist sig på Ringkøbing-kanten (Historie, 1981, s. 19f). Dette er efter min mening for vidtgående, men det forandrer ikke meget ved det, jeg skriver: at begivenheden skete »før Skipper Clements komme«, og at det er et udtryk for det meget sandsynlige, at det har ulmet med uro hele tiden (s. 184).

Nu kommer vi til det væsentligste og det, som især har fået mig til at reagere på Venges anmeldelse. Det er påstanden om, at »den politisk-historiske ramme« mangler i min fremstilling efter 1536. Det rejser bl.a. spørgsmålet om, hvad politik er, og hvor vid eller snæver en ramme, der er hensigtsmæssig for en syntetisk fremstilling. Dette spørgsmål er så meget mere relevant, som også en seriøs anmelder, Steffen Heiberg, har været inde på det samme. Han betegner min bog som »et tiltrængt brud med en historieskrivning, der ensidigt har anskuet Reformationen ud fra teologiske og politiske synsvinkler«, men finder at der er for lidt af den politiske historie i anden halvdel af bogen (Kristeligt Dagblad, 24. okt. 1989).

Det er ikke helt let at forstå, hvad Venge mener, der er indeholdt i den politik, der efter hans opfattelse skal danne rammen om en historisk fremstilling. Når min skildring af lovgivning og administration kan være »sober og solid«, samtidig med at det politiske aspekt siges at mangle efter 1536, må det vel betyde, at lovgivning, lensreformer og regeringsudøvelse på centralt og lokalt plan ikke er udtryk for politik. Venge betegner selv det, han savner, som »spillet i magtens korridorer«. Korridorintri-

gerne kan dog vist ikke gøre det alene. Også det »dynastiske element« må høre med, herunder udenrigspolitikken. Læsning af hans disputats og hans fremstilling i Gyldendals Danmarkshistorie bekræfter, at det i hovedsagen er disse komponenter, han forstår ved politik og dermed det, der skal danne ramme for alt det andet og styre, hvad der skal med.

Historiefaget er af udenforstående ofte blevet beskyldt for mest at beskæftige sig med »konger og krige«. Det er indlysende uretfærdigt, men det ville have været træffende, hvis Venges opfattelse af, hvad der er historiens bærende elementer havde været udbredt blandt fagets folk. Det er den ikke, og der er næppe grund til at spille mange ord på at forklare, hvorfor Venges politiske rammebegreb er alt for snævert. Det kan gøres bedre ved antydningssvis at omtale andre opfattelser af begrebet politik.

Der er i mange år pågået en forskning i udlandet, som især under indtryk af dette århundredes begivenheder har søgt at klarlægge den politiske og økonomiske magts karakter og funktionsmåder. Lad mig nævne nogle få men vigtige eksempler for at antyde, hvad det drejer sig om.

Der er Norbert Elias, hvis bog om »civilisationsprocessen« i høj grad er – og var tænkt som – en bog om politik. Den handler især om, hvordan samfundsforandringer fremkalder nye værdisystemer, og hvilken funktion disse kulturelle mønstre får for legitimeringen og bekræftelsen af den herskende orden og de rådende magtforhold. Og hvordan en indre disciplinering gradvist har afløst en mentalitet, hvor aggression og store følelsesmæssige udsving kom mere direkte til udtryk, i takt med at staten tiltog sig monopol på voldsudøvelse, og den politiske dominans blev mere effektiv. Der er Antonio Gramsci, som var umådeligt optaget af, hvordan det kunne gå til, at et gammelt kulturfolk som italienerne faldt for fascismen. Under sit lange fængselsophold eftersporede han magtens karakter og magtens veje i Italiens nyere historie. Og der er Foucault, som har analyseret magtstrukturer og magtstrategier, herunder beherskelse af »italesættelsen«, den måde hvorpå der overhovedet tales og tænkes om de enkelte fænomener og deres indbyrdes sammenhæng eller mangel på samme. Med et frit citat af ham: »Det vigtige bliver at få at vide under hvilke former og ad hvilke kanaler magten trænger igennem helt ned til de mest ubetydelige og mest individuelle handlemåder, hvilke veje der tillader magten at nå helt frem til de knap nok iagttagelige former for menneskelige forbindelser«.

De nævnte er eksempler blandt adskillige andre på folk, fra hvem en stærk og omfattende inspiration er udgået, både direkte og indirekte, sådan som nye tanker og synsmåder nu engang breder sig. Deres bøger oversættes og udgives igen og igen. Herhjemme kom der i 1991 et udvalg

af Gramscis fængselsoptegnelser (oversat af Gert Sørensen), og en ny, fuldstændig udgave af hans værker siges at være under forberedelse i England.

De tre nævnte er meget forskellige i tilgang og overordnede holdninger, men fælles for dem er et politik-begreb, der har langt videre rammer end det traditionelle. Man kan vel som en grov sammenfatning sige, at for dem er politik i ethvert samfund alt det, som vedrører de måder, hvorpå de herskende på mange planer bærer sig ad med at herske, og det, der handler om, hvordan og hvorfor de beherskede lader sig beherske. Det er alle de direkte og indirekte veje, ad hvilke magt omsættes til realitet, og de måder, hvorpå magt mødes med modmagt. Og alt det, som efter systemets indre logik fremkalder bestemte fortolkninger af virkeligheden og gør det alment accepteret, at noget er godt, sandt, rigtigt og muligt, og at andet er det modsatte. Det er også de bevidste bestræbelser på at bestemme, hvad der skal være de herskende tanker og de accepterede adfærdsmønstre. Og det er naturligvis også det, som er indeholdt i den traditionelle opfattelse af, hvad politik er, herunder korridorintriger og dynastiske forhold. Det er bare uendelig meget mere end dette sidste, og noget af dette mere er langt vigtigere, herunder også det materielle grundlag for det hele.

I en lille artikel i Tradition og Kritik. Festskrift til Svend Ellehøj, 1984, har jeg forsøgt at omsætte nogle tanker fra især Gramsci til et stykke danske historie, nemlig Peder Palladius' virksomhed efter 1536. Jeg har i samme artikel kritiseret Arups positivistiske politik-begreb, der bl.a. går ud på, at f.eks. de religiøse tanker er uden for det, der kan have politisk betydning. Jeg skal derfor ikke gå ind på den side af sagen her, men henvise til denne artikel, hvis nogen vil vide, hvorfor jeg ikke deler Venges begejstring for »en Arups mere robuste sans« for tingene.

Med disse antydninger har jeg forsøgt at sige noget om, hvorfra en del af inspirationen til min fremstilling af Danmarkshistorien i 1500-tallet er kommet. Direkte og indirekte og i forskelligt mål, og med hovedvægten på sammenhængen mellem de grundlæggende produktionsforhold og samfundsudviklingen, herunder også kampen om meningsdannelsen og fortolkningen af det, der skete, og jeg kan ikke gøre for, at Venge må erklære, at han ikke kan se, at dette har sat sig videre spor i fremstillingen. Når jeg skriver om Christian III's reformation som noget, der førte til gennemgribende ændringer på mange områder – ejendomsforholdenes beskyttelse, lovgivning, kirke, skole o.s.v., er det efter min mening et stykke politisk historie, jeg skriver. Det drejede sig ikke mindst om at etablere nye magtforhold over det i sine grundstrukturer uforandrede samfund og at forsøge at omstille befolkningen til en ny tænkemå-

de, der som følgevirkning ville have en voksende tendens til accept af de nye magtforhold. Når jeg har afsnit om »Bønder og politik« og »Bondepolitik og organisering« er det for at fremhæve, at magthavernes politiske styring måtte foregå i både et sam- og et modspil med befolkningens helt overvældende flertal. Det er ikke udelukkende det bevidst viliede, der får politisk betydning.

Jeg skal gerne medgive Steffen Heiberg, at det havde været rart at kunne skrive noget mere om udenrigspolitikken. »To sider om Syv-årskrigen«, skriver han bebrejdende. Der er nu tre, hvis vi tager forhistorien med! Jeg har naturligvis her foretaget et overvejet valg af, hvad det antal sider, der var til rådighed, skulle bruges til. Selvfølgelig er den krig betydningsfuld, og jeg bilder mig ind at have sagt det væsentligste om den. En mere omfattende udredning af diplomatiske aktiviteter, krigsbegivenheder o.l. anser jeg for mindre befordrende for forståelsen af livets vilkår for mennesker i 1500-tallet end f.eks. retsopfattelse, eksperternes rolle, familiens forhold, synet på mænd, kvinder og børn og den slags. Dette er naturligvis et skøn, som hænger sammen med, hvad vi mener, vi skal med historien. Efter min mening drejer det sig ikke mindst om at bevæge sig i retning af at forstå, hvordan den lange proces er foregået, som har ført til, at vi nu tænker så meget anderledes om mange grundlæggende menneskelige anliggender. Og hvordan det går til, at nogle mennesker i alle samfund etablerer en stærkere magtstilling på andres bekostning langt ud over, hvad lederskab og organisering kræver, således at de svagere – økonomisk, fysisk, mentalt eller på anden vis svagere – af de udviklede magtsystemer hindres i den livsudfoldelse, der ellers havde været mulig. Hvordan kommer sådanne barrierer for livsudfoldelse til i bevidstheden – også de herskendes bevidsthed – at fremstå som selvfølgelig, natur- eller Gud-skabt virkelighed, mens de er skabt af kulturen og derfor lader sig ændre? Man kan måske tillade sig at håbe, at forskning og synteser, der lægger sigtet i disse retninger, kan yde et lille, beskedent bidrag til vores forståelse af, hvad historien har gjort ved os og vores samfund, og hvilke tendenser, mekanismer og tanker, der synes grund til at være særligt opmærksom på, personligt og i større sammenhænge. Kort sagt: hvordan den politiske ramme for tilværelsen fungerer i praksis under tidernes skiftende vilkår.

Det havde været fornøjeligt at se en anmelder forholde sig til bogen ud fra den forudsætning, at den er et forsøg på en syntese med rammer sat af teoretiske overvejelser i de nævnte retninger. Gerne kritisere den sønder og sammen, men på grundlag af kendskab til fagets mangesidige udvikling siden Arups positivistiske syn på tingene var gængs. Venge synes slet ikke at have opdaget, at faget har udviklet sig.